

проф. др Душан Крцуновић

СТИД КАО ПОЛИТИЧКА ВРЛИНА

„Стид ће спасити свијет.“ (Андреј Тарковски)

У обради древног мита о Прометеју који је Платон на нов начин испричао у свом дијалогу *Протагора*, Прометејев дар ватре показао се као недовољан да људима осигура опстанак. Са даром ватре људи су успјели да овладају „техничким умијећем“ (*demiourgike techne*) које им је било неопходно за живот у негостољубивом природном свијету. Али, недостајало им је „политичко умијеће“ (*politike techne*) помоћу којег би могли да превазилазе међусобне сукобе и развијају способност заједничког живота. Како би сачувао људска бића од неминовне пропасти која им је пријетила због неспособности да живе у заједници и сталних међусобних сукоба, на сцену Платоновог мита ступа сам Зевс који налаже Хермесу, гласнику богова, да им дарује „стид и праведност“ (*aidos kai dike*). Тек када су им раздијељене те двије кардиналне етичко-политичке врлине, „да буду украс градова и присна веза пријатељства“, људи су постали политичка бића, способна да свој живот организују у оквиру смислене политичке заједнице.

Појам стида појављује се и у другим Платоновим дијалозима као (пред)осјећање које антиципира критичке моралне судове других и спречава људе да учине нешто непримјерено, а на њему се једним дијелом заснива и Сократова дијалошка метода. Убјеђивање путем изазивања стида код Сократових арогантних и самоувјерених саговорника често је ефикасније

од рационалне аргументације. Уопште узевши, Платонов дијалози само су једно од бројних других античких свједочанстава да у класичној политичкој традицији осјећање стида функционише као темељ човјековог друштвеног и политичког живота.

Будући да је осјећање стида ишчезло из јавне сфере савременог друштва, вриједи запитати се у чему се састојала моћ стида као политичке врлине и шта је то осјећање некада, а донедавно и код нас, чинило једним од предуслова човјекове друштвености и политичности, чак и саме човјекове човјечности? Захтјев за одговором на ово питање није само ствар теоријске радозналости. Тим прије што је способност савременог човјека за осјећање стида толико умањена да одсуство стида у ријечима, дјелима и понашању људи који се појављују у јавном простору, пролази готово незапажено и безупитно се прихвата као „нормална“ појава, примјерена „духу времена“ у коме живимо. То онда покреће и додатна питања. Због чега је дошло до превладавања стида код данашњег човјека? Штавише, не доводи ли губитак осјећања стида до тога да јавни простор буде сасвим лишен свог супстанцијалног моралног, културног и образовног садржаја, самим тим и до угрожавања постојања смислене политичке заједнице? Може ли друштво уопште да опстане без моралног осјећања стида као „страха од срамоте“, о коме је писао и Аристотел?

Моћ стида

Прије свега, способност осјећања стида израз је повезаности са другима као и однос поштовања према заједничким друштвеним нормама и традиционалним вриједностима. У култури стида индивидуална и друштвена димензија живота сваког човјека су неодвојиве, а само осјећање стида је попут неке споне између приватног живота појединца и његовог живота у друштвеном окружењу. Искуство стида повезано је са видним пољем другог – божански или људски другог, укључујући и имагинарног другог –, јер у својој основи стид је увијек пред лицем тог другог или других у чијим се вреднујућим погледима одмјеравају нечије ријечи и поступци са становишта заједничких вриједности. Када су част, углед, племенитост, самоконтрола и достојанство водеће друштвене вриједности, човјек који се ријечима и дјелима појављује у јавном простору излаже себе том вреднујућем погледу других који има

снагу моралног ауторитета. Будући да је свако ангажовање у друштвеном простору излагање погледу других, у култури стида идентитет појединца у највећој мјери зависи од његовог друштвеног вредновања, од тога како се он појављује у очима других. Неконтролисана румен стида на нашем лицу, спонтана и снажна потреба да се у осјећању стида безуспјешно сакријемо од погледа других пред којима стојимо као обнажени, али не због голотиње већ због кршења заједничких вриједносних норми, потврђују да смо друштвена и вреднујућа бића, да у свом друштвеном животу зависимо од мишљења и процјена других, као и то да нам је до њих стало и да тиме показујемо своју одговорност и обзир према њима. Управо је све то у класичној политичкој култури стид чинило моћним кохезивним, повезујућим чиниоцем друштва и моралним регулатором понашања сваког човјека који се појављује у

јавној сфери, пред лицем другог и других. Уз све то, искуство стида потврђује човјекову суштину као личности, јер стид је у вези са образом, са чињеницом да је човјек релационо биће. Као персона (*persona*), човјек се својим лицем окреће „према“ (*pros*) другом човјеку који му стоји „наспрам“ (*opos*) и коме се „кроз“ (*per*) своје лице обраћа „звучком“ (*sona*) својих ријечи. Стид

је отуда у вези са односом одговорности према другима и заједници у чијем животу човјек узима удјела да би јој пружио сопствени допринос, као слободни и комунитарни појединац. Једном ријечју, стид је могућ само пред лицем другог и других, у чијем видном пољу стојимо и с којима смо повезани узајамношћу обзира и поштовања у смислом испуњену друштвеност.

Порицање стида и његове друштвено-политичке посљедице

Током нешто више од два вијека потоње историје модерних друштава дошло је до промјене која је донијела ишчезавање стида из јавне сфере и политичког живота. Према ријечима Томаса Шефа, „у западним друштвима порицање стида се институционализовало“. Та радикална промјена настала је као посљедица усвајања либералног обрасца демократије који је извршио праву глобалну инвазију и на остала савремена друштва. У теорији, процес превладавања и порицања стида посматра се као морални напредак, уз објашњење да је осјећање стида реакција која је типична за зависност од моралних судова других у традиционалистичким друштвима. Како се морални судови и владајући обичаји разликују идући од друштва до друштва, култура стида је морала бити потиснута културом кривице и савјести. Другим ријечима, осјећање кривице и савјести сматра се универзалнијим моралним осјећањем од осјећања стида који не препознаје универзалне моралне принципе.

Након успостављања либералног модела демократије, који ће се постепено наметати као обавезујућа норма, доба просвјетитељства је, према ријечима Агнеш Хелер, „задало можда најтежи ударац култури стида, обезвјерујући традиционалне норме и правила која су проглашена ништавним“. Спољашњи ауторитет који долази из сфере друштва одбацује се у име идеје моралне аутономије и слободе појединца. Аргумент се састоји у сљедећем: с једне стране, култура стида је заснована на идеји хетерономије,

што значи да је у тој политичкој култури извор моралног ауторитета спољашњи, па се појединац налазио под притиском поштовања јавног мишљења и захтјева да се прилагођава друштву. Осјећање стида је наводно конформистичка и опресивна сила која нас чини зависним од других. С друге стране, култура кривице и савјести усмјерена је на идеју аутономије, што значи да је морални ауторитет у тој политичкој култури смјештен у самој човјековој унутрашњости, његовој индивидуалности која је независна од „диктаторских“ захтјева јавног мишљења и друштва.

Превладавање стида у име слободе довело је до афирмисања индивидуалистички схваћеног појединца који, постављајући у први план своје интересе и жеље, своје слободе и права, игнорише сопствени друштвени контекст, своју културну традицију и историју. За разлику од комунитарног појединца из класичне политичке културе, савремени либерални појединац је постао сасвим неосјетљив за вреднујуће погледе и мишљења других. У свијету тог аутономног либералног појединца осјећање стида је изгубило ону улогу коју је имало у класичној политичкој култури у којој је то осјећање сваког човјека постављало у друштвени контекст узајамног обзира и поштовања. За либералног појединца, атомизованог и индивидуализованог у својој осамљеној егзистенцији, стид је заправо сила угњетавања и принуде која угрожава његову независност и ограничава његове слободе и права.

Са овом друштвеном промјеном која је довела до елиминације осјећања стида из јавног простора, дошло је и до промјене у самом карактеру јавног простора. Јавни простор сада бива испражњен од некада неприкосновених вриједности, као што су част, углед, честитост, знање, рад, за чију је процјену био важан поглед и мишљење других. Корнелијус Касторијадис се није устезао да примијети како „живимо у друштвима у којима су ове вриједности извргнуте руглу“, будући да се јавни простор испуњава новим „вриједностима“, као што су новац, моћ и медијска популарност за чије задобијање више ништа није зазорно рећи или учинити. Без супстанцијалног садржаја који су јавном простору давали образовање, храброст, одговорност и стид, то подручје сада је постао отворени простор углавном за оглашавање, забаву, мистификацију и порнографију, рећи ће Касторијадис.

То значи да је у наше вријеме култури стида задат нови ударац. Друштва у којима живимо налазе се у стању у коме је „приватно

колониовало јавно“, према запажању Зигмунта Баумана. Бауман примјећује да су савремени медији и друштвене мреже, риалити програми и чести политички скандали битно умањили осјетљивост људи, да су им сузили оне зоне сензитивности које су од виталног значаја за препознавање вриједности. Јавна сфера претворена је у сцену за приказивање бизарних приватних драма, задовољстава и интима. Стари философски слоган бискупа Џорџа Барклија, „бити, значи бити опажен“ (*esse est percipi*) данас задобија ново значење – бити опажен у јавном простору кроз добровољно и бестидно обнављање своје приватности, чиме се јавна сфера изнова обезврјећује. Опет, у име индивидуалистичких слобода и права која су наводно освојена одбацивањем културе стида. Либерална култура са својим апстрактним универзалистичким моралом окреће се против конкретне културе стида у име слободе, као да су осјећање стида и слобода непомирљиве супротности.

Стид као ограничавање или омогућавање слободе?

Осјећање стида које је толико зависно од погледа, вриједносних судова и критичког мишљења других постаје линија раздвајања између либералног појединца, који себе разумије као независног и аутономног у односу на своје друштвено окружење, и комунитарног појединца који је увијек уплетен у своје друштвено окружење и заједницу с којом дијели колективно памћење, културну традицију, историју и обичаје, који осјећа бригу и одговорност према заједници у којој живи и чији је дио. Разлика између либералног и комунитарног појединца огледа се у њиховом схватању слободе. Комунитарни појединац живи у култури стида, док либерални појединац живи у индивидуалистичкој култури. Стид ограничава нашу индивидуалну слободу,

тако што нас спречава да живимо само за себе, афирмише нас као друштвена бића, чини нас способним за живот у заједници са другима. Али, стога што стид поткопава нашу жељу да будемо независни и аутономни појединци, индивидуалистичка култура оштро се супротставља култури стида. За савремени либерални свијет, култура стида слободи намеће ограничења, она подрива независност која је толико цијењена у либералној демократији која стога настоји да нас „ослободи“ од „опресивне“ културе стида. Индивидуалистичка либерална култура зато ствара атомизоване појединце неосјетљиве за мишљења других, подстичући у њима жељу да у својим поступцима и опредјељењима слиједе своја егоцентрична нахођења.

Овај феномен не би требао да нам буде непознат. Уочавамо га у простору сопственог искуства, али га и све више са зебњом назиремо и у хоризонту очекивања. Либералном појединцу је својствено понашање са иритирајуће неумјесним комодитетом, јер се осјећа „аутентично“, еманципован је и неспутан од контролишућих, вреднујућих и осуђујућих погледа других.

Због индивидуалистичког усмјерења људи на сопствене животе, због привилеговања својих жеља и интереса, све мање се зазире од тога „шта ће други рећи“, све је мање осјетљивости на важност врједнујућих судова који други могу да формирају о нама, на основу онога што говоримо и радимо, и у шта се претварамо. Људи све мање држе до мишљења њиховог непосредног друштвеног окружења као нечега од пресудног значаја и важности.

Његујући схватање слободе као аутономије и независности, индивидуалистичка култура пружа оштар отпор ограничењима које намеће култура стида, већ тиме што нас осјећање стида поставља у конкретни друштвени контекст, заједничку историјску судбину, заједничку културну традицију, напokon и у политичку заједницу у којој постоје заједничке, узajамно повезујуће и обавезујуће вриједности. Поштовање ових вриједности и учествовање у њима захтијева људске квалитете који се стичу у међусобном друштвеном опхођењу које за сваког човјека има преображајно дејство. Осјећање стида и праведност, о којима је писао Платон, овдје имају пресудну важност. Комунитарни појединац, за разлику од оног либералног, осјећа стид јер живи у очима и пред лицем других, а себе не схвата као аутономну и независну индивидуу. То нипошто не значи да он нема свијест о слободи, већ да је сама слобода оно што код њега изазива осјећање стида. Стид доводи у питање нашу слободу и ограничава је чинећи нас способним за друштвени живот и префињену друштвену повезаност. Стид се једнострано схвата као друштвена принуда, док се занемарује да је „слобода, која је сама по

себи самовоља, могућност насиља и узурпације“, нешто што се „може стидјети саме себе“, према увиду Емануела Левинаса за кога не постоји супротност између стида и слободе. Тачније, „слобода себе *открива* у свијести о стиду и истовремено слобода себе *скрива* у самом стиду“. Левинас наглашава да „морал започиње када слобода себе осјети као самовољну и насилничку“. Тек други, који изазива наш стид, слободу ослобађа од самовоље и као такву је успоставља. Слобода је, у контексту културе стида, управо та способност самоограничавања самовоље пред другима и због других.

Полазећи од ових увида о тијесној вези између стида и слободе, са губитком стида, дакле обзира, поштовања и одговорности према другима, нестаје и оно што успоставља нашу слободу, ослобођену од самовоље, као што нестаје и политичка заједница коју успоставља осјећање стида.

Након свега, морали бисмо почети са оживљавањем културе стида у политичком дјеловању и јавној сфери, али и са пружањем отвореног отпора посматрању културе стида као примитивне и опресивне силе која гуши људску индивидуалност и слободу. Можда би прије тога требало да се запитамо дали је елиминација стида и раскид са власититом културном, моралном и духовном традицијом вриједна „наплетка у интеграцијама“, за вољу једне индивидуалистичке „космополитске“ културе и њеног апстрактног универзализма који нас онеспособљава да се повежемо са другима с којима живимо у истој заједници, дијелећи исту историјску судбину. У противном, мораћемо поново да научимо да се стидимо, да се научимо страху од губитка образа, у крајњој линији, мораћемо да научимо да се згражавамо пред оним што нас саблажњава. Лакши пут био би онај који би кренуо од рехабилитације хуманистичког образовања и образовног система који смо олако препустили реформама према моделу производње масовне „обезобразованости“ за рачун борбе на тржишту рада.